

A XVI. SZÁZAD UTOLSÓ HÁROM ÉVTIZEDÉNEK POSTILLAIRODALMÁBÓL

A rohamosan terjedő könyvnyomtatás a XVI. század második felében Magyarországon is meghozta gyümölcsét: széleskörű olvasóközönséget nevelt, ebben a közönségben igényeket támasztott és ennek folytán a közönséggel a középkorinál jóval közvetlenebb kapcsolatot tartó literátus-réteget hozott létre. Ezek az írók, költők tudtak egymásról, érintkeztek egymással, felhasználták egymás műveit, számontartották a sikereket, tekintélyeket ismertek el maguk között, leveleztek egymással.

A magyar írók közül sokan, sikerrel művelték a prózát, különösen a vallásos prózát. Nagy érdeklődés volt a prédikációsgyűjtemények iránt. Egyre-másra jelennek meg az ilyen gyűjtemények, *postillák*: ezek szerzői ismerik egymás műveit. A prédikációskönyv kiadása kínálkozott a naptárcsinálás mellett a legjobb üzletek egyikének is: már csak terjedelme révén is viszonylag jó pénzért lehetett eladni és mint műfaj, úgyszólván korlátozás nélkül mindent elbirt: elbeszélést, anekdotát, pletykát, elmélkedést, személyes sérelmek felhánytorgatását, a nagyurak bűneinek kitergetését, és így tovább. Az új közönséget, mely a század végére már kialakult — írni-olvasni tudó „gazdákat”, városi polgárokat, kereskedőket — érdekelte a prédikációskönyv, mert vallásos igényeit is kielégítette és megfelelő színvonalon a világ eseményeiről is, az általános műveltség alapjairól is tájékoztatta. A postillák afféle miniatűr enciklopédiák is voltak egyben: hasznos ismeretek és érdekes történetek tára.

A postilla szó rövidítés. A *post*: „után” és *illa*: „az” szavakból tevődik össze és arra utal, hogy a szentbeszédet az evangélium felolvasása *után* mondták el. Mivel az evangélium Krisztus szavait tartalmazta, a prédikáció e szavak magyarázatából állt. S mivel a biblia szavai, Krisztus tanítása az emberi élet csaknem minden területét felölelik, a kommentátor is beszélhet lényegében mindenről, amiről csak akar a szöveg magyarázásának ürügyén.

A postilla tehát szónoklatok gyűjteménye. Igen gyakran azonban olvasmány-prózává válik.

A postilla érdekes olvasmány volt. Maga az elmondott szentbeszéd is érdekes volt, illetve kellett hogy legyen, hiszen abban a korban a prédikációra való járás társadalmi eseményszámba ment. A hívek e beszédekből értesülhettek a világ folyásáról. Szokás volt, hogy a szónok vagy a szerző az érdeklődés ébrentartása céljából nem szigorúan a tárgyhoz szólt, hanem azzal kapcsolatba hozható tanulságos történeteket, anekdotákat adott elő. Erre a hivatalos egyházi gyakorlat is bátorította a papokat. Ezek a történetek sokszor az európai mesekincs önállóan is élvezhető, értékes alkotásai. Már a XV. században Temesvári Pelbárt is közölt több érdekes mesét. Ma is szokás, hogy a pap ilyen történetekkel fűszerezi szónoklatát. Ennek folytán egy-egy postilla mind irodalmi, mind művelődéstörténeti szempontból becses adatokat őriz meg az utókor számára. Többet kellene foglalkoznunk a postillákkal: minden utólagos kommentálásnál világosabban, érthetőbben bontakozik ki előttünk a kor képe a prédikációskönyvek olvasásakor. Megismerjük belőlük a XVI. századi ember igazi hétköznapjait.

A magyarországi postillairódalom felvirágzása a XVI. század utolsó három évtizedére esik. Ezért e három évtizedben kiadott művekkel foglalkozunk most. Természetesen előbb is megjelentek már postillák. Ezek közül legfontosabbak Melius Juhász Péternek 1561-ben és 1563-ban kiadott prédikációskötetei. Melius prédikációi azonban inkább teológusokat, egyháztörténészeket érdekelhetnek, valamint nyelvünk állapotának vizsgálóit. Válogatott prédikációskötete például (1563) szigorúan vett szakszöveg, beavatottak számára készült biblia-magyarázat — bár az előszóban a szerző mást ígér s ez az előszó irodalomtörténetünknek is becses darabja.

Szintén a hetvenes évek előtt íródott Dávid Ferenc fontos prédikációsgyűjteménye. (1569-ben jelent meg.)

A hetvenes évek legfontosabb postilláit Bornemisza Péter írta. E postillákkal külön dolgozatban foglalkoztam,¹ illetve foglalkozom, s ezért ebben az írásban nem ismertetem Bornemisza hatalmas életművét, hanem a megfelelő helyen csupán hivatkozom rá.

Kultsár György postillája 1574-ben jelent meg. Kultsár alsólvindvai lelkész volt, Bánffy Miklós pártfogoltja. A Bánffy-család jeles mecénásokat adott: ők pártolták Tőke Ferencet, az északi ág pedig, mely Bánffy László házassága révén szakadt a Felvidékre, Bornemisza Pétert támogatta.

Az előszóban Kultsár a Melius óta hagyományos érveket pendíti meg: „Sok atyafiakat látok, kik írást tudnak olvasni”: ezeknek az olvasgató polgároknak írta művét a szerző, „miérthogy egyéb nemzet bévölködik az Istennek igéjének világosságával, az szegény magyar nemzet se fosztassék meg attól”. A szerző írásával „*távolalóknak is, meg ezvilágból kímülása után is*” szeretne szolgálni. Tehát az utókorra is, a messzi vidékek közönségére is számított Kultsár.

A postilla beosztása a szokásos. A fejezet elején dőlt betűkkel az evangélium szövege, utána maga a prédikáció. Kultsár szem előtt tartotta a szószéken beszélő papot, nem lépte túl magaszabta kereteit, nem törekedett kimondott olvasmányprózára. Tudatosan vallásos szöveget alkotott. Gyakoriak az „először, másodszer, harmadszer” szavakkal bevezetett bekezdések; jellemző a szabatos, tagolt előadás.

Fontos tanulság számunkra, hogy a szerző által felhozott különféle tekintélyek azonosak Bornemiszáéknál is, Kultsárnál is. Ez nem azt jelenti, hogy egymásból merítették anyagukat — hiszen körülbelül egyidőben írták műveiket —, hanem hogy a magyar postilláírók citátumai, főleg a teológiai citátumok, egyházatyákból például, *közös forrásra* mennek vissza, mégpedig évszázadokon át a teológiai fakultásokon tanított és a hallgató által nyilván saját füzetébe írott forrásokra; illetve, azonos tartalmú, XVI. századi gyűjteményekre. Bornemisza, Kultsár és mások citátumai e korban már közkinccsek, az általános műveltséghez tartoznak s nagyon nehéz, néha fölösleges is forrásaikat kutatni, hiszen egymásból is, meg többféle, azonos anyagot tartalmazó kompendiumból is meríthették ismereteiket.

Lássunk példákat.

Kultsár és Bornemisza azonos sorrendben sorolják föl a különféle eretnokségeket, mindegyikük Eusebiushoz küldi az olvasót, mintha magából az ókori egyháztörténetíró művéből merítették volna adataikat, pedig: legalább három XVI. századi és Magyarországon is forgatott kompendiumban megtalálhatók, így például a Carione-ban, vagy Melanchton-Manlius közhelyeiben.² (K: 53/b, B: P. III. ggggiij; Carione: II XIIIb).

Ugyanígy azonos sorrendben olvashatunk Ágoston, Cyrillus, Hilarius nyilatkozatairól. (K: 55, B: P. IV. 562)

¹ „Bornemisza Péter stílusa”, ITK 1955. I.

² A Carione-t, valamint Manlius közhelygyűjteményét, mint Bornemisza Péter forrásait, Eckhardt Sándor mutatta ki az Órdögi Kísértetek kritikai kiadásában. (Akadémiai Kiadó, 1955.) Saját, további kutatásaim azt mutatják, hogy nem csupán Bornemiszáéknak, hanem a többi postillaszerzőknek is ezek a művek voltak fő-forrásaik.

Eusebiusból mindketten pontosan ugyanazokat a helyeket tartják fontosnak és más, hasonló módon érdekes vagy fontos eseményeket elhallgatnak. Persze : mert ugyanígy van meg mindez például a Carioneban, vagy Chytreaeus Dávid Kronológiájában. De ettől függetlenül nyilván ismerték — mert tanulták — Eusebiust is. Cherintus nevű istenkáromló eretnek esetét például csaknem azonos szavakkal adják elő :

„Történek pedig egykorban, hogy szent János a fürdőbe menne az ő társaival ; hogy látná az Cherintust is ott fürödni, mind az övéle valókkal kiméne a fürdőből azon órában, mondván :

— Jertek ki gyorsan ez istenkáromló mellől!

S mihelyen kimenének az fürdőből, az fürdőház Cherintusra reáomla és nagy szörnyű halállal megölé. Vide Eusebium, Eccl. Hist, lib. 4. Cap. 14.” (362/b).

Bornemiszanál ugyanez így olvasható :

„Cherintus nevő eretnek . . . egy fürdőházban János előtt csufolván azokat, kik a Krisztust istennek mondanák, János inté az ő társait és barátait, hogy jönnének ki a fürdőházból: mert isten az ő fiának káromlását tovább nem szenvedné. És ő kijövéen, mindjárt Cherintusra szakada a fürdőház.” (P. I. CXXXIV ; FolP CCLXXV)

Ugyanígy gyakran hivatkoznak Josephusra és Kultsár sem tud ellenállani a csábításnak : hosszan közli Jeruzsálem pusztulásának történetét, pontosan úgy, mint Bornemisza. (451-től 458-ig).

Míg azonban Bornemisza a maga korának magyar viszonyaival hasonlítja össze Jeruzsálem vesztését :

„Nemde, így járt-e Magyarország is, kinek sok erős várát mikor látjuk, fejünk csóválván sűvöltjük és óhajtvá mondjuk :

— Vajh, jó régi Magyarország!” (P. IV. 59/b-től).

Addig Kultsár semmiféle párhuzamot nem von.

Megint csak közös vonás, hogy a nem egyházi jelentőségű klasszikus auktorok közül Pliniust olvassák, vagy legalábbis Pliniusra hivatkoznak legszívesebben. Bornemisza Péter minduntalan Pliniust kérdezi, valahányszor természettudományos aggálya támad valamely bibliai csodatétellel kapcsolatban (Pl. IV. 130). Kultsár ezt írja : „Egy madár még harmadnappal odarepöl azelőtt, minekelőtte dögöt érzene lenni, mint Plinius írja”. (561.)

A régi ünnep-elvezéseket is meg szeretné változtatni Kultsár, éppúgy mint Bornemisza, az 500/b oldalon vasárnap helyett „úrnapja” szót ajánl ; ezt teszi a semptei prédikátor is több ízben, például az első kötet előszavában.

Kultsár viszont nem bocsátkozik a bibliai események novellisztikus feldolgozásába, mint Bornemisza, sőt, míg az jól ismert nyilatkozatában azt írja, hogy az evangelisták „nem írtanak meg mindent”, de ő majd megmagyarázza az eseményeket (P. III. dd), addig az alsó-lindvai prédikátor óvakodik a túlzott aktualizálástól, sőt nem is érez rá kedvet :

„Mi módon lett kedig história szerént az Krisztus feltámadása : a négy evangelisták azt *mind szépen megírták*, azért mostan azról többet nem szólok”. (260/b).

Mégis fel-felbukkannak szép novellisztikus fordulatok, sőt egy ízben kénytelen ő is türelmetlenül kiegészíteni a bibliát a saját fantáziája szerint.

Kultsárt legjobban a karácsony körüli események érdeklik. Megszólaltatja a pásztorokat, mutatva, hogy milyen értelmesen viselkedtek. Nem mondták ezt :

„— Mit gondolunk mi véle, hogy Betlehemben gyermek született. Mi itt, a mi nyájunk mellett maradunk, mert ha valami kár legyen benne, *az gyermek mást nem ad érötte !*

Mint mostan némely hitványtermésztő pórok szoktanak mondani :

— Mit gondolok — úgymond — én az prédikációval, jószágomra kell énnékem gondot viselnem, marhámat kell szaporejtanom, mert ha mindennap prédikációt hallgatok is, semmi jószágom nem öregbedik véle” (866/b).

Kultsár véleménye egyezik Bornemiszával abban is, hogy a pásztorok Jézus születésekor „Nem mennek az korcsomára, mint az mi polgárink, paraszt-népeink és szolgálégyényink, hogy még az innepnap is az borházhoz sietnek” (86).

Bornemiszá :

„Ha — [az olaszok] — az mi kapásainkat ünneppnap az korcsomán látnák, hol ki imide dült, ki amoda : mit mondanának?” (IV. 545/b).

Midőn Kultsár azon töpreng, vajon hány napig lehettek úton a napkeleti bölcsek, megszólal az újkori, modern író hangja :

„Vetekődnek az doktorok az üdőről, hogy tudniillik mikor jöttek légyen az bölcsek Jeruzsálembe? De *én azt mondom*, hogy az Krisztus születése után tizenharmad nap felé jöttek” (124).

Ez az „*én azt mondom*” elképzelhetetlen volt alig néhány évtizeddel ezelőtt irodalmunkban. A szerző most már büszkén hirdeti a saját nézetét s függetleníti magát tekintélyektől. Hogy mennyire általánossá vált az írói egyéniségnek ez az újszerű megnyilatkozása, mutatja Bornemiszá nyilatkozata :

„*Én azt vélem*, az Úr édesdeden mosolyodott . . .” (FolP XVI).

A maga fejével gondolkozó, töprengő és új eredményekre jutó modern ember szólal meg e sorokban.

Heródes figurája is nagyon érdeklí Kultsárt.

„Hamisan és nagy vérontással jutott vala az királysághoz és nyilván tudja vala, hogy az ország ötet nem szeretné” (129.). S mikor azon töpreng : miért hagyta s nézte tétlenül a nép Heródes dühöngését a kiseddel miatt : pontosan ugyanarra a magyar helyzet-sugallta következtetésre jutnak mindketten :

„Már egynehány esztendővel annelötte sok sanyarúságot, vérontást, mit szenvedtenek vala az rómaiaknak reájok való törécek miatt és az Heródesnek kegyötlenése miatt immár ugyan rettögnek vala az sok nyomorúságtul és félnek vala, hogy . . . nem léssen a fejedelemségnek elfoglalása (t. i. a gyermek Jézus fejedelemségéről van szó) háború nélkül.” (129/b).

Bornemiszánál ugyanez így :

„Megrémülének . . . hogy majd az két király [tudniillik Jézus és Heródes] között nagy háború, hadakozások támadnának és azok között ök is elvesznének” (P. I. 420) — Így aktualizálódik a biblia szövege.

Kultsárt Heródesnek a mágusokkal szembeni ravaszsága is ugyanúgy izgatja, mint semptei kollegáját és nem tudja megállni : megszólaltatja Heródest, elfelejtkezve könyve más helyén tett kijelentéséről, hogy az evangélisták mindent megírtak :

„Mert noha kevés szóval él az evangelista, . . . de *hiszöm mindazáltal*, hogy így szölot nékik :

— Jól cselekedtétek atyámfiak ezt, hogy hozzám jöttetek. Ím, én előmbe gyűjtöttem vala az bölcs népeket és az várost, megértém tőlök, hogy Betlehemben kellett születtenni annak az új királynak . . .” (130/b).

Bornemiszá jellemzése :

„*Én hiszem*, hogy ily szóval bocsátja el a papokat :

— Énnkem erre semmi gondom sincs, csak akarám értenem, mit mondotok felöle. Azért menjetek hozzá, tartsátok dolgokat, én nem félek senkitől, tudom az én dolgomat ; meghalljuk végre, mi kel ki belöle!” (P. I. 420)

Heródes kegyetlensége Kultsárt is (130/b), Bornemiszát is (P. I. CLXVIII) a XVI. századbeli gonosz fejedelmekre emlékezteti.

Találkozík a két író a gazdag és a szegény Lázár példázatának előadásában is. Megróják a gazdagot, természetesen a maguk korának gazdag embereire gondolva és egyszerre vált gondolatuk : mire való a gazdagság? „Isten ígénének szolgáltatására, az *polgári szertartásnak*

megmaradására ; részökösködésre, tobzódásra és cifrára el ne költsük, sem pedig játékokra.” (370/b) — (B. : III. B/b.)

Társadalombírálatuk is hasonló. Károlyi Gáspárnak 1563-ban kiadott alapvető fontoságú könyve óta³ szinte hagyományos irodalmunkban a feudális bűnöknek a biblia ürügyén való ostromozása :

„[Sokat panaszkodunk] az hamis, vesztegheverő, és nyúzó-fosztó fejedelmek felől az istentelen tisztartók, tanácsadók és bírák felől, kik külömb-külobmféle elszenvedhetetlen ostor-adókkal, munkákkal, törvénytelen séggökkel nyúzzák-fosztják és vesztegetik a szegény községet” (440) — kiált fel Kultsár a hűtlen sáfár példázatának ürügyén.

*

Míg Kultsár György esetében csak feltételezhetjük, hogy Bornemisza és ő tudtak egymásról, addig a másik dunántúli postillairól, *Beythe István*ról tudjuk, hogy személyesen ismerte a semptei prédikátort, néhány esztendeig püspökét és előljáróját. Bornemisza mint szuperintendens, bizonyítványt küldött a soproni tanácsnak⁴ Beythe feddhetetlen jelleméről. Beythe később a Batthyányiak szolgálatába állott és Németújvárott működött.

Beythe postillája 1584-ben jelent meg.⁵

Beythe annyira a teológiai lényeg kifejtésére törekszik, hogy egész vaskos kötetét katekizmuszerűen osztja be. A fejezet elején adja az evangéliumot, ezt aztán rövid, velős mondatokban, kérdés-felelet alakjában feldolgozza. Például a konkolyhintő példázatával kapcsolatban : „Mit jegyez az konkoly? Mit értsönk az embőrön, ki az jó magot veti? Mit példáz az ellenségős ember? Kicsodák az szolgák?” stb. Ezekre a kérdésekre négy-ötsoros feleleteket ad az író. A kérdéseket címként a lap közepére helyezi, ily módon még szembeötlőbbé téve a katekizmus-jelleget. Az irodalmi jellegű tünődésekre csábító helyek őt nem vonzzák : az egész evangélium vallásos szöveg, erkölcsi tanulság számára. Különbö Beythéről tudjuk, hogy nagy botanikus és főleg természettudományos érdeklődésű ember volt.

Beythe kötetében újabb bizonyosságot találunk arra nézve, hogy a magyar postillairók citátumai azonos forrásból fakadnak. Beythe teológiai utalásai, históriái ugyanazok a köz-helyek, mint Bornemiszáéi és Kultsáréi.

Így Beythénél pontosan Bornemisza előadása szerint olvashatunk arról, hogy mit mondott a császár Heródesről : inkább lenne dísznaja, semmint gyermeke. (I. 47/b ; B : I. 445) — Cyrus, Augustus a jó fejedelem példái. (163. ; B : IV. 540) Jeruzsálem pusztulásának fél oldalt szentel, persze Josephusra hivatkozva. (247/b és 310/b).

Beythe némelyik ősi, a nép által kedvelt katolikus ünnepről is írt prédikációt : például Szent György, Szent Iván, Szent Lőrinc, Szent Márton, Szent Katalin napjára. Néhány szót ír magukról a szentekről is, de nem mulasztja el kételkedését kifejezni :

„Ki volt az a Szent György? Nem vélem, hogy valami szent volt volna. Hanem *például hozta bé* azt a régi körösztység.” (III. 31.)

Figyelemre méltó ebben a kísértőktől és kísértésektől zaklatott korban Beythe felvilá-

³ Károlyi Gáspár könyvével e helyen, tekintettel a választott témára, nem foglalkozhatom. Meg kell azonban jegyezni, hogy az egész későbbi vallásos ihletésű prózairodalom, egészen Magyarig bezárólag Károlyi Gáspár könyvének *lényegét* ismétli és variálja, akár Bornemisza, akár Magyar István is legyen az az író. Károlyi könyvében szólal meg először *prózában* Szkhárosiék *költevényeinek* társadalombírálata, az utolsó ítélet várása, itt jelentkezik először a Carione kincsesbányájának, mint illusztratív idézettárnak, módszeres feltárása, és így tovább.

⁴ Beythe és Bornemisza kapcsolatáról Schulek Tibor : Bornemisza Péter, 1939, Sopron—Budapest—Győr. 57. old. és Bornemissza Péter levele 367. old.

⁵ Beythe István, Kultsár György, Decsi János működését ismerteti Horváth János *A reformáció jegyében* című könyvében. (Akadémiai Kiadó, 1952.) Kultsár György és Decsi János esetében olyan részleteket idézek, melyeket már Horváth János közölt és több megállapítását is átveszem.

gosult, szabatosan megfogalmazott véleménye a kísértésekről. A németújvári prédikátornak eszébe sem jut a kísértés szóval kapcsolatban az ördögre gondolni :

„Az kesértet szorgalmaztatás avagy izgatás az binökre és nyomorúságokra, ki támadott az emberi erőtlenségből. Tudniaillik az kétségökből és elmének tévölgésiből és vétkök indulatökből.” (II. 175/b).

*

A század időrendben utolsó postillája : *Sóvári Sós Kristóf* nemesúr könyve egyben bizonyosság is, hogy a prédikációskönyv bevett prózai műfaj volt. (1594) Sós Kristóf irodalmi ambícióit élte ki postilláirással ; a XIX. század elején ugyanő bizonyára Himfy-dalokat küldözgetett volna a lapok számára. Sós az előszóban beismerte műkedvelő voltát és azt, hogy vállalkozását sokan „csúfságnak, bolondságnak” tartották.

Sós Kristóf postillája olvasmányos, gonddal fogalmazott, jó könyv. Nem érdemli meg a teljes feledést.

Mondanunk sem kell, hogy az idézetek megint csak ugyanazok, mint kortársai műveiben.. Xenophonra, Bernárd doktorra, Ágostonra, Nagy Sándorra, Gergely doktorra történik gyakran hivatkozás. A koncepció is ugyanaz, mint a többieknél ; nemesember létére inti saját osztályát, hogy tartsanak oskolákat, ne legyenek kevélyek, ne nyúzzák a népet.

„Nagy hatalmas császárok, királyok, hercegek, grófok és urak, sok püspökök, papok isznak az babyloniai paráznának borában.” (105)

„Kevélyek, akik az ő alattok valókat nyúzzák, fosztják, hamisan róják, alitván az ő együgyű községöket nem embernek, hanem barmoknak lenni.” (110. old.)

Sós Kristóf néhány érdekes históriát is előad, eleget téve a közizlés kívánalmainak. Egy XVI. századi vonatkozású története :

„Láttam oly embereket is sokszor és hallottam, kiváltképpen amaz 1585. esztendei drága esztendőben : bément házába az éhezö, az Alföldröl felfutván ; nem hogy adtak volna neki, de söt nagy pirogással kibocsátá házából :

— Elúntam teljességgel ezeket!

Másfelöl, nem únta el pénzét uszorára kiadni és hamisan bévenni, nem únta el az sok borhordást Lengyelországba és ott borát sok hamis hitmondással nem únta meg árulni!” (58)

Ez a kis történet — jellemző a kötet többi történetére is — hasonlóságot mutat Bornemisza Péter történeteivel, mind stílusában, mind tartalmában.

Bornemisza is ilyenféleképpen számol be az éhínségröl, ugyanígy aktualizálja a bibliai példázatokat. Több beszámolója közül az 1582-es éhínséggel kapcsolatban azt írja le, hogy a szegény nép az utak mentén ödöngve leste-várta valamilyen nagyúr feltúntét, hogy aztán elébeborulva könyörögjön valami élelmet magának. De azok könyörtelenül elzavarták maguk elől a szerencsétleneket (FolP DCCVI). Bornemisza 1585-ben, mikor Sós Kristóf tapasztalta az éhínséget, már nem élt ; de a világ ugyanúgy forgott tovább s az urak éppúgy nem törödtek az éhezökkel.

A „Láttam oly embereket is sokszor és hallottam” — a bevezetés is egészen Bornemisza emlékeztet. Mivel Sós Kristóf Sáros megyében élt, ugyanott, ahol Bornemisza barátai terjesztették postilláit, például gyermekkori barátja, Kapy Ferenc és a hatalmas Máriássy Pál :⁶ joggal gondolhatjuk, hogy Bornemisza művei hatottak Sós Kristófra. Sós könyvének egész beosztása, felépítése a Bornemisza-postillát látszik nyomon követni. Valószínűleg a Foliópostilla nyomán dolgozott ; ez 1584-ben jelent meg, Sós viszont 1594-ben, az előszóban azt írja, hogy műve már három esztendeje készen van ; tehát a nyolcvanas évek végén fogott munkához.

Bornemisza igen sokat, több mint százszor emlegeti Zakheust az új testamentumból ; mások szinte soha nem említik, csupán Sós Kristóf. (93).

⁶ Kapy Ferencről és Máriássy Párröl Schulek, id. mű 372.

A kevélyekről emlékezve, Sós Kristóf leírja, hogy soknak jószága idegenre szállott. (110) A büntetésnek ez a fajtája Bornemisza kedvenc szavajárása.

„Ez mostani ifjak a paráznságot illő-fillő bűnnek tartják, az duchák azonképpen a fősvénységet” (201) — fakad ki bosszankodva a sárosi nemesúr Bornemisza nyomán. Liviuszt idézve pedig ezt írja : „Csak egy punktnyi időben is nagy dolgok megváltozhatnak.” (120)

Nézzük még meg Sós Kristófnak egy tipikus „históriáját”, régiektől átvett meséjét. Bár ez nincs meg Bornemisznál, jellemző rá, annál is inkább, mert ő sok aesopusi mesét közöl. (Pl. IV. 372/b).

„Szép pogány históriát olvastam az Aesopus felől, kinek ura Xanthus vala. Melynek midőn vendégi jöttek volna, meghagyá az Aesopusnak, hogy valamellik legjobb tag — eledelül önekik azt vennéje. Aesopus semmi egyebet nem vásárla, hanem csak mind tehénnyelveket vőn és azt elkészítötte és az vacsorának idején ura és vendége elejbe raká. És minden két vendég elejben egy-egy sült nyelvet raka. Ezt cseleködötét dicsérék Aesopusnak, ítélvén, hogy az nyelv minden bölcseségnek kimagyarázója volna. Más étkeket is hozata Xanthus ; az sem egyéb lőn, csak sóban nyelv. Harmadszor Xanthus jöllehet ezen megháborodván, még azt parancsolá nékie, hogy azmi leghitvánb, azt készítené eledelül : akkor is Aesopus csak mind tehénnyelveket főzete. Kire midőn az ura haragunnék, mondá :

— Uram, megbizonyíthatom, hogy minden gonoszság az emberek közt légyen az nyelv által.” (281. old.)

Ez a kis történet is egyik bizonyosága annak, hogy irodalmunkban hogyan jelentkeznek széprózái törekvések prédikációk, vallásos szónoklatok ürügyén.

*

Bornemisza Péter mellett a legjelentékenyebb postillairó *Telegdi Miklós*. Ez a jobbágyerekből magasratört, tehetséges, széleskörű műveltséggel rendelkező egyházi férfiú ízesen, élvezetes magyarsággal szólt a nép nyelvén, csiszolttá, műveltté segítette finomodni a „lingua volgare”-t. Tiszteletre méltó ambícióval törekedett arra, hogy a királyi Magyarország területén a katolikus parókiákon is a kor szellemét ismerő, kulturált, értelmes papok működjenek. Ráncbaszedte a tunya, ország-világ által gúnyolt szerzetesrendeket s noha nem rettent vissza a reneszánsz fejedelmek Macchiavelli-tanácsolta kormányzási módszereitől, ez nem változtat a többi tényen, például azon, hogy igen jó író volt s ez önmagában sem kevés. Telegdinek fájt hazája siralmas állapota és a maga módján javítani is szeretett volna rajta. Meg akarja teremteni az *egy aklot* — amit persze ő a katolikus valláson belül képzel el. Ennek az egy akolnak megteremtésében elsősorban Bornemisza Péter akadályozta Telegdit. Éppen ezért harcolt Bornemisza ellen, kegyetlenül, már-már öncélú szenvedéllyel, felismerve benne az igazi nagy ellenfelet. E harc eredményeképpen születtek meg postillái.

Azzal, hogy a két nagy író mint ellenfél talált egymásra, a magyar irodalom csak nyert. Mint ellenpólusok vonzották egymást és vitáikkal nagy feszültséget s e feszültség eredményeképpen kiváló műveket teremtettek. Telegdi és Bornemisza kiváló irodalmi alkotásokat csíholtak ki egymásból szenvedélyük tüzeiben.

Bornemiszt Telegdi ismerte legjobban. Hibáit a nagy közelség ellenére olyan tisztán, olyan messziről látta, hogy a kései kutató sem tudja jobban összefoglalni azokat. Bornemisza elveszett Fejtegetésére írott Feleletében szellemesen mutatja ki ellenfelének hibáit, fogyatékoságait. Mindez lényegében már Rupp Kornél⁷ írásai óta világos dolog : mégis rá kell mutatnunk, mert Telegdi és Bornemisza között lényegében nem csupán hitvitával, hanem az *első írók közötti irodalmi vitával* állunk szemben. Ez a két férfi irodalmi ellenfél is volt, kétféle, máig meglevő írói módszer tudatos alkalmazói, ráadásul féltékeny „üzleti” vetélytársak, mert egyazon közönséget akarták egyidőben meghódítani.

⁷ Rupp Kornél : *Telegdi és Bornemisza*, Budapest, 1898.

Bornemisza képviselte a lírai ihletésű írókat. Tollát nagy belső szenvedélyei vezetik, mindent a dolog érzelmi oldaláról fog föl, drámai erővel, színesen, érzelmi elfogultsággal ír.

Vele szemben Telegdi csiszolt stílusú, hűvös, értelmes, ésszel író, józan, sokáig fontolgató, nagy műgonddal alkotó egyéniség, aki élvezettel kapja rajta ellenfelét bizonyos pontatlanságokon, ezzel szerezve elégtételt magának azért, hogy neki nem sikerült akkora lírai hitellel megszólalnia.

Vitájuk nem csupán könyvek lapjain zajlik: kiterjed a közönség körébe és társadalmi ügyé válik. Fehér asztalnál beszélnek meg az emberek Telegdi csufondáros pirongatását, amivel Bornemiszazt illetve és kíváncsian lesik: miképpen ugrik ki a bokorból, hogyan fog erre Bornemisza Péter válaszolni? (ÖK 180)

Telegdi és Bornemisza vitája nem csupán két nevezetes iratukban zajlott.⁸ Bornemisza postillái nélkül nem is képzelhetnők el Telegdi prédikációskönyveit: egyik feltételezi, meghatározza a másikat. A két író működése igen fontos pillanat irodalmunk történetében: első eset, mikor nyilvánvalóan hat egymásra két író, mikor ebből nem csinálnak titkot s mikor ez a hatás nem csupán szitok-özön, mint annyiszor később, például Sámbar meg Matkó között, hanem szövevényes, filológiaiilag lemérhető kölcsönhatások sorozata.

Nézzük Telegdi postilláit. (1577, 1578, 1580)

A postillákban Telegdi nem igen nevezi néven ellenfelét. (A Feleletben természetesen megnevezte. Mégsem kétséges, hogy írás közben minduntalan rá gondol. Az első kötet előszavában például „némelyekről” beszél, akik „a tudatlan községnél bölcsőbbnek akarnak látszani. Előveszik, ki a Georg Maior postilláját, ki valami egyebet: toldoznak-foldoznak rajta...” Ezek a „némelyek” éppoly hibákkal rendelkeznek, mint amilyeneket a Feleletben sült Bornemiszára Telegdi: „még a közepire se jutnának, addig ellefejtének az elejét az olvasók”... és az író „imide-amoda hányja az egy napra rendeltet tanúságot.” — „Azok nem tetszenek énnekem, kik az ő könyvöknek egyfelől oly végzést tesznek, mintha az együgyű keresztyéneknek írának, másfelől addig bölcselkednek, úgy zavarják és keverik be azt, amit beszélnek a sok rend nélkül való szók közibe, hogy ő maguk is alág tudnak kigázolni belőle. Az együgyű olvasók peniglen a véghetetlen prédikációktól ki nem találhatják az ünnekek ígértetett tanulságot.” (Előszó)

Íme tehát egy postilla, melynek szerzője már az előszóban *rivalisa találó portréját kénytelen megrajzolni*, természetesen nem minden malícia nélkül, *csak hogy magához hódíthassa a közönséget*. Telegdinek eleve Bornemiszazt, az ő módszereit kell szem előtt tartania s vagy alkalmazkodnia kell fogásaihoz, vagy jobbakat kell kitalálnia.

Telegdit szemmel láthatóan bosszantja, furdalja az a felismerés, hogy Bornemisza mást, többet nyújt, mint vallásos elmélkedő iratot. Nem tud zöldágra vergődni ezzel a felismerésével; nyugtalanítja, hátha elmulaszt valamit, ha ő nem tesz így. Telegdi felismerte, hogy mást, többet, világi olvasmányt is nyújt ellenfele, amiben nem mindig fedezhető fel a vallásos bölcséleti mag.

Még az ünnepek nevével kapcsolatban is replikázik Telegdi, pedig ez igazán nem lenne szükséges. Fejtegetni kénytelen, hogy miért tartja ő mégis a húsvét, a karácsony, a vasárnap régi nevét fontosnak Bornemiszával, Kultsárral, pontosabban ahogy ő mondta: „egyesekkel” szemben.

Ennél is érdekesebb azonban az, hogy Telegdi postilláinak gondolatvilága mennyire hasonlít a Bornemiszáéra. Még az időjárás is rosszabb manapság, mint régen, télen nyári idő van, nyáron téli idő — állítják mindketten (T: 19; B: pl. V. 556-tól). Nagy áhítatosan és szent borzalommal emlékezik meg Telegdi az üstökös csillagról is, mely a világ közeli elmúlását jelenti talán. (T: 19; B.: V. 556)

⁸ B. P.: *Fejtegetés* és T. M.: *Felelet*. A Fejtegetés elveszett, a Feleletet kiadta Rupp Kornél, Régi Magyar Könyvtár, 12. kötet, 1898.

Mindez persze nem szándékos utánzás. Erről szó sincs. Hanem annak bizonyága, hogy azonos földrajzi területen, azonos atmoszférában, azonos erkölcsű és politikai indulatú emberek között, azonos események hatására még különböző alkatú írók is hasonló gondolatmenet szerint alkotnak, különösen, ha számontartják egymást. Amiről a Felvidék postillairói még tudnak — az már nem érdekes a dunántúliak számára; és fordítva. Az 1561-es nagy földindulásról például Telegdi is, (21. old.) Bornemisza is megemlékezik. (I. XLVI) Más viszont nem! Ugyanígy az árvizekről, melyek nyilvánvalóan a Duna menti lakosokat háborgatták :

„Ezelőtt egynéhány esztendőben mely ártalmas árvizek voltak nálunk, jól tudjátok. Akik az Duna-közbe lagnak peniglen, azok károkkal is érzették.” (22. old.)

Bornemisza :

„1574. esztendőbe sok vizek kiáradván, a kévüket, asztagokat elvitte a mezőről, udvarról. És sok faluba, városba házhéjára szorultak Morva felé és a Duna közibe.” (V. 70/b, de már I. XLVI is.)

Azonos gondolatffizésüknek már-már mulatságos következményei vannak. Amíg ugyanis Bornemisza váltig erősítgeti, hogy a törökök között is jó dolguk vagyon a protestáns felekezeteknek, mivel ők az isten választott edényei, addig ezt a kétes dicsőséget Telegdi a szerzeteseknek vindikálja :

„Még az törökök közül is támasztana minékünk táplálókat . . . kit meg is kezdett immár cselekedni. Mert az szerzetes, jámbor barátoknak, (kiket az hittől szakadtak Erdélyből és egyéb helyekről kikergetnek) az törökök között szerzett a szent fölsége nyugodalmas szállást.” (194.)

Bornemisznál :

„Váradon, Budán és Esztergomba és egyéb helyeken az istenkáromló és bálványimádó népek égetéssel, börtönözéssel akarják vala eloltani az Jézus Krisztusnak drága szent igéjét. De íme, mint járanak : őket onnan mind kiprengerezette az Úristen . . . — [tudniillik a szerzeteseket] — és őhelyettek megtartotta ugyanazon helyeken az ő szent igéjét és a pogány törökkel oltalmaztatja — mint a pásztor a juhokat komondorokkal.” (II. 180.)

Fel-fel villan Telegdi postilláiban is a XVI. századi társadalom élete ; a többiekhez — Beythéhez, Kultsárhoz, Sóshoz képest határozottabban és gyakrabban.

„Ó, részegesek, oh torkosok, oh ti fasangosak, micsoda szemmel, micsoda orcával mertek ti az Krisztusra tekinteni? Gondoljátok meg azt is, méltó-e tincetek kártyát, házsártot, verfelét játszanotok?” (348) Értésülünk az ispotályok sanyarú helyzetéről, arról, hogy az adományok „Isten tudja hová kelnek, az ispotálymesterek és egyéb ragadozók osztoznak vele és vendégeskednek belőle.” (353)

De nem csupán a téma közös e postilláirókban — hiszen így vélekedik minden lelkipásztor, — hanem az ábrázolás módja is, a leírt dolgok zsánerképszerű bemutatása :

„Az ördög az leányokat táncolásra, tombolásra szoktatja ; bokkrétát, koszorót köttet, keszkenőket varrat vélek az ifjaknak : utól aztán oly dolog következik efféle játék és barátkozás után, kit holtig megsiratnak az szülék.” (388)

Az ördög tehát személyesen is körbejár a világban és kísért. Érdekes, hogy még hasonlatukban is egyezően jellemzik a sátánt ; nyilván egyazon ősi forrásból merítették :

„Az ördög hasonlatos az varjúhoz, mert miképp a varjú az akasztott embernek szemét vájja ki először, azután úgy kezd az több testének megételehez, az ördög is mindeneknek előtte az hitnek világosságátul erőlködik megfosztani az embert.” (399)

Bornemisza hasonlata :

„Az ördög mint egy fekete madár, nagy hosszú orral vagdacsolja és el-benyújtja az fülén szívéig, mint egy harkály, és csipten csipi és nyelten nyeli az igét.” (FolP CXXX)

Az ördög ezenkívül elsősorban a három fő bűnre izgatja áldozatait : „Torkosságba, kevélységbe és fősvénységbe” (378) — éppúgy, mint a hagyományos prédikátori-ördögök.

De nem áll meg Telegdi ilyen általános megállapításoknál ; még ő is kifakad egyszerű kétszer hagyományos módon a nyúzó fejedelmek ellen :

„Vaj Pilátus, Pilátus, micsoda lelkiismerettel kárhoztatod azt, kinek ártatlanságáról egynéhányszor ezelőtt bizonyoságot töttél? De ilyenek ezvilági emberek, gyakorta hogy zana-bona ne induljon a község között, hogy császár vagy egyéb fejedelmek meg ne bántassanak : nem csak eltérnek, hanem meg is cselekednek ugyan nagy gonoszságokat . . . Ez a gonosz fejedelmek szokások. Azt alétják, hogy mindent szabad mívelniek, valami ünnekek tetszik.” (582)

„[A gonosz nemesúr] hejába mutogatja az ő eleinek címerét, ha valaki a féle jószágos cselekedetekül üres, melyekért az címer és az nemesség adatott volt azoknak. Azt alétják némelyek, hogy elég az nemességnek megbizonyítására az, hogy jobbágyok vagyon. Vaj bizony nem elég, több kell annál az igaz nemességnek bizonyítására.” (175)

Ez a néhány kifakadás elárulja Telegdi jobbágyi származását. S mi hatalmazza föl milderre? A biblia kommentálása. Érdekes, hogy valamennyi postillaszerzőt leginkább a karácsony és a húsvéti passió indít olyan gondolatokra, melyek túlszárnyalnak a szorosán vett vallásos bölcselkedéseken. A betlehemi pásztorok őt is éppúgy felbuzdítják az írói ábrázolásra, éppúgy megindítják fantáziáját, mint Kultsárét és másokét :

„De mégis ne bocsássuk el hertelen előlünk az goromba pásztorokat, hadd tanuljunk ötülnök valami emberséget. Vannak, sokan közülünk, kik mikor valami újságot hallanak, alég várják, hogy azt ki ne fecseghessék. Még azt sem tudják, ha úgy vagyon-é, vagy nincsen — és immár házonként hordozzák, oly bizonnal beszélnek, mintha szemökkel látták volna : talán az oldalakon is kifakadna, ha hamarsággal szájokon ki nem szalaszthatnáják.” (84)

Bár ez nem Bornemisza féle „novella”, nem is Kultsár igazi „epikus” érdeklődése, mégiscsak korkép, pillanatkép a kor emberének életéből, s ezekkel tele van Telegdi postillája, mint a legtöbb postilla. Mint Bornemisza — (pl. V. 371., 233/b stb.) — Telegdi is kiszól könyvéből és frappáns módon rögzíti a templomi prédikációk örök-egy képét :

„Ím, most is prédikálok, és hányadrésze vagyon itt az prédikáción az váras népének? Azkik itt vagytok is, hány jött előbb ide nálamnál közületek? Sőt — némelyetek még most jü be az szentegyház ajtaján, mikor immár meg is kezdtem fáradni.” (I. 420)

Néhány lappal ezután pedig amiatt panaszkodik, hogy az utca népe „még az kőfalakat is pápákrul, kardinálokrul, pispökökrül, papokrul, barátokrul, apácákrul költött hazugsággal mázolja be”. (436)

Vessünk egy pillantást Telegdi citátumaira is. Ő is, az ellentáborhoz tartozó létere, ugyanazokkal az egyházatyákkal, ugyanazokkal a művekkel érvel igen gyakran, mint kortársai ; a korszellem bűvöletéből senki sem szabadulhat. Ágoston, Alexandriai Kelemen, Krizosztómus, Basilius Magnus, Cyrill, Tertullianus, Jeromos, Ambrus, Nagy szent Gergely a fő tekintélyek. Mondhatnók : természetesen, ki más lenne a tekintély egy keresztény pap számára? Csakhogy Telegdi hatásosan ellenfele fejére olvashatta volna a középkorban kedvelt Aquinói Tamást vagy más középkor- és újabbkori szerzőket. Ezekről azonban szó sincs. A humanizmus iskoláját megjárt ember számára, legyen az bár katolikus vagy protestáns pap : a klasszikus műveltségű, választékos stílusban író római vagy görög írók jelentették az igazi tekintélyt, akik mintaszerűen fogalmaztak. Nemhiába botránkozott meg Ágoston az újszövetségi szentírás parlagi stílusán ; sokáig az tartotta vissza a megtéréstől, hogy felháborodott a silány, gondatlan fogalmazás miatt s képtelen volt elmélyedni a szövegben!⁹

Végeredményben tehát Telegdi postillája is a XVI. századi magyar prédikációk szellemében fogant. Nála is megtalálhatók a közös jellegzetességek.

Míg azonban Kultsár, Beythe, Telegdi és a többiek postillái csak til-tul villantják fel ezeket a közös jellegzetességeket, a széppróza felé való fordulás jeleit : addig Bornemiszánál aránytalanul nagyobb számban, tökéletesen mutathatók ki ezek a jelek.

⁹ Szent Ágoston Vallomásai Vass József fordításában, Budapest, 1917. III. könyv, V. fejezet 80 l. „A szentírást egyszerű nyelvezete miatt félredobja.”

Egy vonás pedig valamennyi szerzőből hiányzik, Bornemiszát kivéve : a leplezetlen kitarulkozás, a szó ágostoni értelmében vett önvalломások sorozata.

Telegdi postillájának külön érdekessége, hogy részletesen foglalkozik a magyar szentekkel. Szent István, Imre, László, Márton (akit pannóniai származása miatt a magyar szentek közé soroltak), Erzsébet asszony érdemeit méltatja. Érdekes, hogy Árpádházi Szent Margitot egy szóval sem említi, aki igaz ugyan, hogy még nem volt szentté avatva, viszont nagy tiszteletnek örvendett. Forrásként Bonfiniét és Ranzanót említi Telegdi, mást nem. (A magyar szentekkel kapcsolatban.)

István királyunk anekdotahősként jelentkezik Telegdinél, mint jámbor alamizsnás öregúr, aki mást se tudott, mint imádkozgatni :

„A szegényekhez, szűkölködőkhez és nyomorultakhoz oly igen irgalmas volt, hogy gyakorta tulajdon kezeivel osztogatta az alamizsnát a koldusoknak. Történék azért egy olykor, hogy midőn éjjel a sötétben pénzt osztogatta nekik, egybeveszének az alamosnán a koldusok és egymáshoz kapdosván, a szent királynak szakállát alkalmasan megtépék. Kin ü ingyen meg sem busula, hanem a Bódogasszony egyházába bemenvén, csak ezt mondá :

— Látod-e, asszonyom, mit mivelének a te szolgálid?” (III. 53.)

Ez az igazságtól messze járó István-portré érdekes módon megint csak XVI. századi jellegzetesség. Míg Lászlót, a katonakirályt, férfias hősnak tisztelték és rajongtak érte, addig ez az erőskezű, könyörtelen fejedelem, István, csak pipogya, alamizsnás öregúr például Heltai krónikájában is : pityeregve kérleli Vazul fiait meneküljenek a felesége elől. . .¹⁰

Fentiekből következik, hogy hosszan és érdekesen írja le Telegdi a Szent László-legendát. Mikor a holttestet Váradra vitték, és éjszakára meghihent a menet, a lovakat kifogták a szekérből : a szekér magától ment tovább Váradra, hogy minél hamarabb odaérjen a szent tetemmel. A koporsó felbontásakor csodás illat szállt ki belőle ; csak egy báméskodó akadt, aki szerint „bűdös és dohos” volt a test, de ennek is büntetésből kificamodott a nyaka.

Igen érdekes a László-ereklék XVI. századi sorsára vonatkozó közlés.

„Egynéhány álnak szolga *koporsóját többől kirontá és csontjait sok káromlással és csúfolással tétova hányá.* De aznapról fogva, hogy azt mielék, nem sokáig éle — (de még éle is, kedig ingyen sem éle, hanem vajuvék) — az, aki fő oka lön a szent koporsó törésének. És úgy hala meg, hogy benne szakada magva az ő nemzetségének. Mely nemzetségben találttának ugyan, kik egyházakat raktanak a szenteknek tisztességekre, de ennél az utolsónál több soha senki nem volt oly istentelen, ki ilyen bosszúsággal illette volna valamely szentnek, avagy csak közönséges keresztyének is koporsóját.” (III. 361—365)

Ez a leírás hű képe a XVI. századi magyarországi képrombolásnak, ami a protestantizmus elterjedésével nálunk együtt járt.

Szó szerint értelmezték a tízparancsolat megfelelő pontját : „ne csinálj magadnak faragott képeket”. Bornemisza ki is fejtí erre vonatkozó, képek iránt könyörtelen nézeteit több helyen, például a Négy Könyvecske 8/b oldalán, elismerve, hogy azért „Augustinus . . . mást ért” e parancson, 1564-ben oltárrontással is vádolták Bornemiszát. (ÖK 179) Nemhiába nevezte őket Telegdi „képutáló gonosz keresztyéneknek”. (I. 85.)

Minket most nem is annyira azért érdekel ez a közlés Telegdi postillájának László-legendájával kapcsolatban, hogy pro vagy kontra állást foglaljunk a kérdésben, hanem hogy lássuk : milyen fontos kortörténeti és művelődéstörténeti dokumentumokat tár fel egy-egy postilla. Ez a részlet például hozzájárul a magyar képzőművészet XVI. századi nagy hanyatlásának megmagyarázásához. (Csak hozzájárul természetesen, de nem ad kielégítő magyarázatot.)

*

A teljességre törekvő, szó szoros értelmében vett postillákon kívül megjelent a század utolsó három évtizedében több prédikációskönyv is. Ezek némelyike nem tartozik az általunk

¹⁰ Magyar Krónika, Ardói Könyvkiadó, Budapest, 1944. Varjas Béla gondozásában. 72—73. l.

most vizsgált tárgykörbe. Ilyen például Károlyi András sokat ígérő című, de nagyon keveset nyújtó vékonyka kis könyve : Ez mostani visszavonásokrul (1580) ; aztán Sibolti Demeter szép, de alig fél ívnyi kis kötetkéje (Lelki Harc). Viszont szólani kell Károlyi Péter és Tolnai Decsi Gáspár prédikációskönyveiről.

Károlyi Péternek a halálról írott prédikációit sokan, haszonnal forgatták ebben a pestises korban. Bornemisza is öt idézi legtöbbször magyar kollégái közül, pedig Károlyi Péter a messzi Erdély területén működött! Bornemisza Műve V. kötetének 506/b oldalán jegyzetben közli forrását : „melyek mind az Caroli Péter istenfélő tanyitotársamnak írási szerint lesznek.”

Károlyi könyve 1575-ben jelent meg.

Ez a könyv értelmesen, szépen, felvilágosultan beszél a pestissel kapcsolatos magatartásról és vigasztalja a váratlanul lecsapó haláltól rettegő hívőt. Károlyi Péter szerint helyesek a józan emberi óvintézkedések, nem kell a prédikátornak a halál torkában maradnia, bár mindig a helyzet egyéni megítélésétől függ, hogy ottmarad-e a fertőzött helyen, vagy elmene-kül. Károlyinak ezt a nézetét annyira szóról-szóra átvette Bornemisza, hogy még az egyes szám első személyt is megtartotta, ami különösen megtévesztő :

„Jóllehet tudom, hogy nagy sok emberek külön értelemben vadnak ez dolog felől, mindazáltal az *én* szentenciám és értelmem ez: . . .” (Bornemisza: V. 511/b; Károlyi Péter: 89/b)

Természetesen a citátumok is egyeznek. Szóról szóra. Bornemisza a Pindarosra, Demokritosra, az epikureusokra való hivatkozást, mondásait *magyar kollégájának művéből vette át*, noha megtalálhatók ezek más, külföldi gyűjteményekben is.¹¹

Ezekután annál érdekesebb, hogy viszont Károlyinak magyar kollégáiról való nézeteit Bornemisza *nem* veszi át kritikátlanul, holott ez megnehezítette dolgát, mert a nyomdának nem adhatta át változtatás nélkül Károlyi jónéhány oldalát, hanem ki kellett húznia a szerinte szükségtelen utalásokat. Károlyi Dávid Ferencet, Heltai Gáspárt szidja, Meliust, Sztárait emlegeti.

„Valaki az Varga Dávid Ferenc, Blandta, Heltai Gáspár undok eretnekségben megmarad, az ő büneiben megholt (vagyis elkárhozik) (25/b).”

Bornemisza, aki protestáns lelkesztőcsapat *ilyen módon* soha sem tette nevetségessé, most sem akarta kipellengérezni társait, noha Dávidot máshol ő is megszólja, viszont Heltait soha ; meg aztán nem is volt mindez aktuális kérdés a Felvidéken. Károlyiéknál, Váradon annál inkább :

„Emlékszem reá, hogy az visszavonás nagy gyűlölséggel és az szenteknek botránkozásokkal agítáltatott, forgattatott az mi megholt atyánkfiái között, Petrus Melius és Sztárai Mihály között . . .” (89/b)

Tehát sok szóbeszédre okot adó hitvita volt Sztárai és Melius között. Érdekes, hogy még Bornemisza 1578-ban úgy emlegeti Sztárait, mintha még élne, addig Károlyi 1575-ben határozottan kijelenti, hogy *meghalt*. Ez valószínű is : Sztárai az első generációhoz tartozott.

*

Tolnai Decsi Gáspár művének — Az utolsó üdőben regnáló egynéhány bünökről — (1582) már a címe is figyelemre méltó, tudniillik az „utolsó üdő” nem azt jelenti, hogy „legújabbban”, hanem azt, hogy „az utolsó *ítélet előtti időben*.” Ami azért érdekes, mert a kor sok prédikátora valamiféle világkatasztrófától remélte a nehezen elviselhető élettől való megváltást. Bornemisza csaknem ötven oldalt írt tele jóslásaival, melyeket persze külföldi forrásokból merített, de melyek között olyan dátum is van, amit már Dézsi András is tudott : 1656,¹² s ezek a jóslások mind a világ végére vonatkoznak. (P. V. 570 s köv.)

¹¹ Károlyi Péter és Bornemisza között az összefüggést Schulek Tibor, id. mű 327. l. mutatta ki.

¹² Dézsi András Világ kezdetitül lőtt dolgok című énekében (RMKT V. 7. l.) azt írja, hogy a világ végének „híját lölék háromszáz negyvennégynek” a kettőezerhez. Vagyis 1656-ra várja, éppúgy, mint Bornemisza.

A könyv az ismerős méltatlankodással kezdődik :

„Ennekelötte való üdökben az mi nemzetünk tisztább életü volt, annyi gyilkosság, fertelmes élet, paráznaság (Vö. Bornemisza énekének befejezését : Isten Városáról : „Ez utálatos, fertelmes élet, gonosz paráznaság . . .”), részegség és egyéb sokféle éktelenség nem hallott az mi országunkban . . .” (A3)

Ezután rátér a derék Decsi János a nagy nemzeti bűnök ostorozására. Elveti ugyan a sulykot, mert a táncolást legalább akkora bűnnek tartja, mint a tobzódást, de ezenközben megint csak értékes művelődéstörténeti adatokat közöl, akárcsak társai. S ezek az adatok szépen, irodalmi színvonalon megfogalmazott megfigyelések. Látszik, hogy az írók érdeklődése az egyházi téma, az erkölcsi oktatás ürügyén a mindennapi élet apró eseményei felé fordul. Decsi Gáspár leírja a duskaital átkos szokását, csaknem úgy, mint Bornemisza is teszi. Ivás közben

„gyakorta üstökvonásra, gyakorta fegyverre is kelnek”. (D2) Bornemisza :

„Végül üstökvonások, zsitkok, gyolkosságok” (ÖK 210)

Decsi Gáspár rigmust is tud ; leírja a poharát fény felé fordító s a csillogó nedűben élvezettel gyönyörködő polgárt, amint így szól :

Vinum de Baronya
Sicut Isten aranya (D3)

Ennek a részegeskedés-leírásnak egy másik részlete Heltaival rokon : „Jantoló inakról és pecsenyés szemekről” beszél (D3), akárcsak a kolozsvári prédikátor a „Részegségről és tobzódásokról” írott dialógusában.

Ha megnézzük a citátumokat : megint ugyanazok ! Alexander megöli legkedvesebb szolgálját és igen bánja (E ; B : FoIP CCLXXXIV/b) Ágoston, (12), Krizosztómus stb ; Aegistus bűnei : mind XVI. századi közhelyek, többnyire a Carione-ban vagy Melanchton környezete által kiadott kompemdiomokban található meg.

Decsi Gáspár áhitattal emlékezik meg nagy kortársáról, Szegedi Kis Istvánról :

„Az magyar nemzetből való bölcs emberek közül penig az megholt Krisztus szentelt vitéze, Szegedi Kis István, mely erős rontója lött légyen az éktelen játéknak : *mind írási, mind élő tanítványi bizonyítják.*” (12)

Ez a megemlékezés igen fontos számunkra. Mutatja, hogy egyrészt : a magyar írók, literátus emberek számontartották egymást és tekintélyeket ismertek el maguk között ; másrészt, hogy a század végén íróink már nem csupán külföldi tekintélyekre hivatkoznak, hanem vannak már elismert magyar *tekintélyek is.*

Ha Decsi Gáspárnak ezt az adatát, valamint könyvének más részleteit és a többi postillairók megjegyzéseit, nyilatkozatait egybevetjük : világosan kirajzolódik előttünk egy eleven irodalmi élet képe.

Károlyi Péter Dávid Ferencet, Heltait emlegeti és tartja számon ; *Bornemisza* átveszi Károlyi Péter könyvének egész fejezeteit ; kikérdezi a tragikus végű Pécs környéki hitvitára utazó s nála megszállt Alvinczi Györgyöt Dávid Ferenc felől (ÖK 189) ; Szikszai Hellopoeus Bálinthoz, Félégyházi Tamáshoz utasítja olvasóit (FoIP DCXL/b) ; Károlyi is, Bornemisza is tud Sztárairol és Meliusról ; *Telegdi* Bornemiszával mint *irodalmi ellenféllet* vitázik : mindez arra mutat, hogy a három részre szakadt országban *földrajzi elkülönülés nélkül*, egységes, egészséges irodalmi élet zajlott — persze a körülményekhez képest.

Az írók figyelik egymás műveit s ha nem is mindig nevezik meg egymást, ha nem is mindig hivatkoznak egymásra, egy-egy utalással elárulják, hogy olvasták kollégájuk művét s az hatott rájuk. Bornemisza egyenesen párhuzamba állítja saját üldöztetését Sztáraiéval : „mely dolog énrajtam is, Sztárai Mihályon is 1579. esztendőbe soknak keserves sírására . . . lön” (FoIP IX/b), sőt egész mártír-triászt emleget Szegedi Kisre, Sztáira, Huszár Gálra hivat-

kozva, de magát is hozzáértve ehhez a triászhoz (FolP LXXIII). Ha meggondoljuk, hogy Bornemisza, kinek postilláirói működését tizenöt esztendőn át nyomkövethetjük, csak 1578-tól, de főleg 1580 körül, a Foliópostilla írásakor kezdi egyre sűrűbben kortársait emlegetni, még pedig irodalmi jellegű hivatkozásokban, megállapíthatjuk, hogy ez a tünet a XVI. század utolsó három évtizedének sajátja.

Ezek az írók nem úgy körmölgették már műveiket istenhátamögötti parókiájukon, hogy a többiekéről mit sem tudtak. Meg kell illetődnünk, ha arra gondolunk, micsoda katasztrofális történelmi viszonyok között sikerült lépést tartanunk az európai fejlődéssel.

S ne felejtkezzünk el a közönségről, arról a tényről, hogy egyáltalán volt közönség, hogy a „*honn lakó gazdáknak*” (Bornemisza post. IV. 524/b)¹³ volt kedvük olvasni, könyvekre költeni szakadatlan zaklatások, háborúk, járványok végtelen sorában! Adózzunk tisztelettel a XVI. századi magyar olvasóközönségnek, mely már valóban nem csak a kiválasztott kevesekből állott: nélküle ma nem lenne magyar irodalom. Adózzunk tisztelettel annak az ismeretlen magyarnak, aki összerakta és odaadta a forintokat a vándorló könyvtárosnak s aki Beythe István postillájába minden második lapra búzavirágot préselt.¹⁴

1594-ből fennmaradt egy vámkimutatás: ebből kiderül, hogy a hódoltságok török vásznat — értékes árut! — adtak cserébe *magyar nyelvű postilláért*.¹⁵ Ez a kis adat igen fontos: tárgyi bizonyíték az imént emlegetett közönség létezése mellett. A szerző: Bornemisza Péter, aki pedig ekkor, 1594-ben már tíz esztendeje halott s ebben a korban igazán könnyen megfeledeztek valakiről az emberek.

Ezek a legfontosabb tanulságok a XVI. század utolsó harmadában megjelenő postillákkal kapcsolatban. A postillák elmélyült, komoly tárgyalást kívánó könyvek, prózánk kialakulásának vizsgálatakor pedig éppenséggel nem lehet figyelmen kívül hagyni őket. Míg a következő XVII. század sok postillája — a legfontosabbakat kivéve — inkább csak kortünet, vallásos, hitbuzgalmi irat, addig ezek értékes irodalmi alkotások. Lemérhetjük belőlük, mint fejlődik szépprózánk és miképpen hatnak egymásra az első prózaírók.

¹³ Bornemisza nyilatkozata világosan értésünkre adja, hogy igenis új közönségnek ír, az olvasgató, böngészgető *polgároknak*. Külön választja őket az „*ertelmesektől*”, kiknek más, latinul írott műveket ajánl. Egybevetethetjük ezt az adatot Kulcsár e cikkben idézett előszavával is, Melius híres ajánlásával is (az „*áras népekhez*”).

¹⁴ Apró érdekesség, hogy a botanikus Beythe postillájának az Akadémiai Könyvtárban őrzött példánya telistele volt lepréselt virágokkal; egykorú kéz *stilizálva* le is rajzolta némelyiket, feltehetően *hímzésmintának*.

¹⁵ Takács Sándor: *Rajzok a török világból*, I. 70. lap, jegyzet.